

SAHA TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR KİP “- I *IhI(k)*”

Doç. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*

Abstract :

In this research, the areas where the *-I IhI(k)*, the positive mood in Sakha(Yakut) turkish, is used, were studied and the views of the researchers on the etymology of the suffix were reported. In view of the findings, it was concluded that the etymology of the suffix might have been derived from the suffix *-sIk* or the suffixal in ancient Turkish.

Key Words :

Sakha(Yakut) Turkish, morphology, mood, future tense, suffix, *IhI(k)*

Ele alacağımız kip, diğer Türk lehçelerinde görülmeyen Saha Türkçesinde yaygın kullanımı olan bizim “Olumluluk Kipi” adını verdiğimiz, Rusça yazılan gramer kitaplarında “Utverditel’noe Naklonenie”, Sahaca yazılan gramer kitaplarında “Bigergeter Kiep” diye adlandırılan *-IhI(k)* ekiyle yapılan şekildir. Bu şekil, konuşmada büyük bir eminlik payı olan, gerçekleşmesi çok muhtemel olan , konuşma anından sonra yapılacak hareketi ifade eder.

Amurga kıayan tiyiexpit suoh !

“Amur’a varmayı başaramıyacağız !”

Miene börönü ölöüühübün.

“Benim kurdu öldüreceğim kesindir.”

Cieğe barıam suox duo ?

“Eve gitmediğim belli değil mi?”

Min Partiyağa kiirihibin duo ?

“Benim Partiye girdiğim açıkça belli mi ?”

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Kipin olumlu şekillerinde *-IIhI* ve *-IihIk* ekleri; olumsuz şekillerinde ise *-mIIhI*, *-mIIhIk* ekleri ile *-IA* (çokluk şahıslarda ayrıca *-IAx*) *suox* + şahıs eki, *-IA* (çokluk şahıslarda ayrıca *-IAx*) + şahıs eki + *suox* kalıpları kullanılır. Bunlardan birincisi, yani (*-IIhI* / *-mIIhI*) yazı dili normu olarak kullanılır. Olumsuz şekillerine pek sık rastlanmaz (Kirişçioğlu 1999 : 111-112).

<i>bar - uhi -bin (-uhik-pın)</i>	<i>bar -i- muhi -bin (-i-muhıkpın)</i>
<i>bar - uhi -gın (-uhik -kın)</i>	<i>bar -i- muhi -gın (-i-muhıkkın)</i>
<i>bar - uhi (-uhik)</i>	<i>bar -i- muhi (-i-muhık)</i>
<i>bar -uhi -bit (-uhık -pıt)</i>	<i>bar -i- muhi-bit (-i-muhıkpıt)</i>
<i>bar -uhi -gıt (-uhık -kıt)</i>	<i>bar -i-muhi-gıt (-i-muhıkkıt)</i>
<i>bar -uhi -lar (-uhık -tar)</i>	<i>bar -i-muhi-lar (-i-muhıktar)</i>

<i>bar-ia suox-pun</i>	<i>bar-ia-m</i>	<i>suox</i>
<i>bar-ia suox -xun</i>	<i>bar-ia -ñ</i>	“
<i>bar-ia suox</i>	<i>bar-ia</i>	“
<i>bar -ia (-iax) suox -put</i>	<i>bar -iax-pıt</i>	“
<i>bar -ia (-iax) suox -xut</i>	<i>bar -iax -xıt</i>	“
<i>bar -ia (-iax) suox -tar</i>	<i>bar -iax -tar, -tara)</i>	“

Sonu ünlü ve diftongla biten fiillerde ise ünlü çatışması olur :

sie- “yemek” + *ihi* + *bin* > *siihi-bin*

öydö- “hatırlamak, idrâk etmek” + *üühü* + *gün* > *öydüühügün*

Kipin özelliklerine baktığımızda, kipin çağdaş yazı dilinde olumsuz şekillerinin az kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca,

a- Sonu *-l* ve *-r* ile biten fiillerde kısalma olur:

Ereyim taax xaalsı.

“Görünüşe bakılırsa emeklerim boşa gidecek.”

Bügün üçügey kün buolsu.

“Görünüşe göre bugün iyi bir gün olacak.”

b- Bir kararlılık, bir kesinlik bildirir. Kararlılık bildiren olayın yönü gelecek zamandır:

Kiehenen ardax tühüühü.

“Kesinlikle akşama doğru yağmur yağacak.”

c- “*dii*” ile kullanılışında “isteksizliği” ve “aynı fikirde olmama”yı vurgular:

Xanna bararbin eyigitten ıytuhubın di !

“Nereye gittiğimi (gideceğimi) sizden mi sormalıyım.”

Kinini kühırda dien utuyumuna oloruuhubut dii !

“O kızıyor diye uyumamız gerekmiyor!”

d- Az kullanılan olumsuz şekillerinde ise şimdiki ve gelecek zamana dönük kesin bir ret bildirir:

Ce, xata bara sooxpun !

“(Hayır,) ben kesinlikle gitmeyi düşünmüyorum.”

Tarihî süreç içerisinde Sahaca ile uğraşan ilim adamlarının görüşlerine baktığımızda O. Böhtlingk ekin gelecek zaman, imkân ve gereklilik bildiren –*sı* ve –*ası* ekinin gelişmesi sonucu ortaya çıktığını belirtmiştir(Böhtlink 1964 : 308).

Radloff ise, eki Belirli Geçmiş Zaman başlığı altında incelemiş, “Eski Türkçe ve Eski Uygurcada ism-i fâil (nomen agentis) –*taçı* partisibiyle yapılırdı. Buna karşılık Kutadgu Bilig’de bu eski partisip yanında yeni bir durum ortaçı (nomen actionis) girmiştir. Bu –*gü* partisibine –*çı* ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. *Alğuçı* “bir şeyler alan, alabilen, almak isteyen biri”. Yeni Türkçenin Batı dialektlerinde *al-uuçı*, Kırgızcada *al-uuşuu* şeklindedir. Sonunda bu Yakutçada *bil-îsi*, *bis-îsi* şekline girmiştir. Sonunda şahıs eklerinin birleşmesi sayesinde, sıfat-fiil şeklinden çıkarak tamamen bir fiil çekimi olmuştur. Yan şekiller *bisîshpın* ve *bisîsikkın* vb. Bariz bir şekilde *bıç-ūçı* + *ok* – *pın* vb. şekillerden ortaya çıkmıştır.” demiştir (Radloff 1908 :46,47).

E. İ. Korkina, yukarıdaki şekillere ilâve olarak başta *buol-* “olmak”, *xaal-* “kalmak” ve *kel-* “gelmek” fiilleri olmak üzere sonu –*l* ve –*r* ünsüzleriyle biten fiillere ekin –*sI* şeklinde

kısalarak eklendiğini belirtir ki, bu husus Böhlingk dışındaki araştırmacıların çalışmalarında belirtilmemiştir.

Buolsu, xaalsı, kelsi

Miexe kömölöhöççü buolsugun.

“Bana muhakkak yardım edeceksin.” (Korkina 1970 : 197-198)

Korkina, ekin yapısı üzerinde fikir yürüten Böhlingk ve Yastremskiy’in¹ ekin menşeyini *-sı/-ası* eklerinden getiren görüşleri ile, Radloff’un ekin menşeyini *-ğu* (sıfat-fiil eki) + *çı* (isimden isim yapma eki) şekline dayandıran görüşünü ve E. İ. Ubryatova’nın ekin menşeyini *-ı-ğ* (hareket ismi) + *çı* (isimden isim yapma eki) birleşmesine dayandıran görüşlerini (Ubryatova 1960 : 129-130) ele almış ve Rodloff’un görüşünün daha çok *-AAççI(k)* şeklindeki sıfat-fiil eki ve alışılmışlık kipi ekine uyduğunu, Ubryatova’nın teklifindeki *-ı-ğ/-i-g > -u/-ii + çı* yapısından gelen *-u/-ii* şeklinin ise, ne zaman, ne kip, ne de hareket ismi yapımında kullanılmadığını belirtmiştir. Nitekim, bizim tespitlerimize göre de Radloff, *-a/-e* (zarf-fiil eki) + *ççı* (isimden isim yapma ekinden getirdiği) *-AAççI(k)* alışılmışlık kipini anlatırken ekin Altay Türkçesinde *-āçı* ile benzerlik gösterdiğini, diğer Kuzey şivelerindeki *-ūçı* şekli ile Güney şivelerindeki *-ıçı* şeklinin de *-u* zarf-fiil eki + *çı* isimden isim yapma ekinden geldiğini belirterek kendi içinde bir tenâkuza düşmüştür (Radloff 1908 : 50). Ubryatova ise Korkina’nın bu çalışmasından sonra yaptığı çalışmalarda da kendi fikrini değiştirmemiştir. Ubryatova, kendi fikrine destek olmak üzere Eski Türkçe ve Altaycadaki *-taçı*, Özbekçedeki *-makçı*, Kazakçadaki *-makşı*, Başkurtçadaki *-maksı* ve Azerbaycan Türkçesindeki *-ası* şekillerini örnek olarak göstermiştir (Ubryatova 1972 : 591-593).

Ubryatova, daha sonra XIV-XVII. Asır Azerbaycan Türkçesi dil yadgarlarının üzerine çalışan M. Ş. Rasimov’un çalışmasından (Formı virajeniya nastoyasego i buduşego vremen v pis’mennıx pamyatnikax azerbaycanskogo yazıka XIV-XVII vv. “Trudh in-ta literaturı i yazıka im. Nizami, Bakı, 1957, str. 238-239) hareketle *-ası/-esi* ’nin gelecekte mutlaka yapılması gereken hareketler için kullanıldığını, daha sonra yerini *-acak/-ecek*’e bıraktığını, gel- fiili ile birlikte kullanıldığını zaman istek bildirdiğini (*axar sular kimi axasım kelmez* “Akar sular gibi akmak istemiyorum”) kaydetmiştir.

¹Eser ,tarafımızdan görülmemiş,Korkina’nın belirtilen eserinde şu künyeyle alıntı yapılmıştır : S. V. Yastremskiy. **Grammatika Yakutskogo Yazıka**, İrkutsk, 1900, s. 162.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde gelecek zaman için *-isar/-iser* şeklinin kullanıldığını, *-acak/-ecek*'in sıfat-fiil olarak nadir kullanıldığını, *-acak/-ecek* eki yaygınlaşmadan önce yerine *-ası/-esi* gelecek zaman sıfat-fiilinin yaygın bir kullanılışı olduğunu, (Timurtaş 1977 : 125,137) hatta, Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman için *-ası/-esi* sıfat-fiilinden de faydalandığı ve bu sıfat-fiilin bazen çekimli olarak gelecek zaman ifadesi için kullanıldığı (*gör-esi-ven, gid-esi-dür*) (Ergin 1983 : 304) , bugün Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde gereklilik ifadesi için *-malı/-meli* ekinin yanısıra *-ası/-esi* ekinin de kullanıldığı (*gel-esi-y-em/ gel-esi -sen/ gel-esi -(dir)/ gel-esi -yik/ gel-esi -siniz/ gel-esi -dirler*) (İlker 1997 : 126-127) bilinmektedir.

Korkina, bu deliller ışığında sonuç olarak Sahacada zaman eki olarak da kullanılan *-BIt, -TAX* ve *-IAX* sıfat-fiil eklerinin Oğuz grubundaki *-miş, -duk* ve *-acak* sıfat-fiil eklerinden geldiğini belirterek *-ası > -uhı* gelişmesinin daha doğru olduğunu ifade eder.

Korkina, *-ası* ekinin istek bildirme fonksiyonunun *-Iax* (<*-acak*) gelecek zaman ekine geçtiğini, Sahacadaki *utuyuoğum kelle* ile Tatarcadaki *yuklıysım kile* “uyumak istiyorum” şekillerinin aynı olduğunu, kipin olumsuz şekillerinde *-aa* (*-aax*) şekillerinin kullanılmasının da bu tahmini desteklediğini belirtmektedir (Korkina 1970 : 202)

Bize göre Korkina, burada *-ası* ekinin Başkurt Türkçesindeki kullanılışlarını belirtseydi belki görüşünü daha da sağlamlaştırabilirdi. Başkurt Türkçesinde *-ası* eki fonetik değişmeler sonucu *-ahı* şekline geçmiştir ve *-ası* + iyelik eki *+kil-* “gelmek” kalıbı bir isteği, *ahı* + iyelik eki + *bar/yok* kalıbı da bir gerekliliği ifade eder:

Kürehim kile. “Görmek istiyorum”.

Bına hezir harif yazahı bar. “İşte şimdi harf yazması gerekiyor”.

Kurkaktarsa kiri burulahım yok. “Korkaklar gibi geri dönmem gerekmiyor” (Uraksin,İsbayev 1986 : 225,226).

Bugün Sahacanın en iyi grameri olarak bilinen Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnoga Yazıka (E. İ. Korkina, E. İ. Ubryatova, L. N. Haritanov, N. E. Petrov, Moskva, 1982) adlı eserde ve E. R. Tenişev’in redaktörlüğünde hazırlanan Türk Lehçelerinin Tarihî Mukayeseli Grameri (Sravnitel’no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov – Morfologiya, Moskova, 1988.)’ nde ek, gereklilik ekleri içinde ve *-ası* ile birlikte ele alınmış, genellikle Bang’ın *al-* muktadirlik yardımcı fiiline *-suğ* istek bildiren yapım eki formülü, Denny’nin *-ğay/-gey* gelecek zaman sıfat fiilinin üzerine *-sı* istek bildiren ekin eklenmesi

formülü ele alınmış, Sovyet Türkologlarının daha çok Deny'nin görüşünü paylaştıkları belirtilmiştir.

Ayrıca, *-ası* ekinin temelinde iki element olduğu, birinci elementin *-ğay/-gey* veya *-ğu/-gü* sıfat fiilleri veya *-ı-ğ/-i-g* fiilden isim yapma eki, ikinci elementin ise *sa-* “düşünmek, saymak” fiili veya *-sa/-se-* “bir şeyi çok istemek” ve *-sı/-si-* “gibi davranmak, gibi olmak” yapılarından gelebileceği yönündeki görüşler vurgulanmıştır. *-ası* ekinin kökünde ister *-a* ister *-u* (<*-ğu*) olsun, bunların *-ğay/-gey*'den geldiği, *sa-* “düşünmek” fiilinin *-ğ* ile genişlemiş şeklinin, yani *say-* fiilinin daha sonra *-sı/-si* gibi eklediğini (*kem-si-* < *kem say-* “hor görmek” *uluğ-su-* < *uluğ say-* “büyütmek, izzetlemek”) bildirmiştir. *-sık/-sik* ekinin sonundaki *-k/-k* ögesini ise *-k/-k*, *ağ/ek*, *-ğak/-gek* gibi bir eke bağlamıştır. Sonuç olarak da *-ğusu* (<*-ğu-sağ*) şekline gitmiştir.

Ele aldığımız *-İhl(k)* ekinin hem gelecek zaman bildirmesi, hem de araştırmacıların çoğunun ekin kökenini *-ası* eki ile birleştirmeleri bizi Türkiye’de hem *-acak/-ecek*, hem de *-ası/-esi* ekleri üzerine araştırma yapan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın çalışmalarına yönlendirmiştir. Korkmaz, *-acak/-ecek* ekinin yapısını *-acak* < *-a* (<*-ğa*) (gelecek zaman eki) + *ça* (eşitlik hâli eki) + *ok* (pekiştirme edatı) un birleşmesinden meydana getirmiş ve bununla ilgili delillerini ortaya koymuştur (Korkmaz 1995 : 5-8). *-ası/-esi* eki için de, *-ga-sığ/-ge-sig* > *-ası/-esi* değişimine uğramış gereklilik ve gelecek zaman gösterme görevinde sıfat-fiiller türeten aynı nitelikteki iki ayrı ekin kaynaşmasından meydana gelmiş birleşik bir ek olduğu görüşünü savunmuştur (Korkmaz 1995 : 149-150). Korkmaz’ın bu makalesi, daha önce zikrettiğimiz Tenişev’in redaktörlüğünde hazırlanan gramerde ilgili kısma kaynaklık etmiştir, hatta daha sağlam delillere sahiptir.

Sahacadaki *-İhl(k)* ekinin kökeni bizce yukarıda belirttiğimiz görüşlerle izah edilemez. Çünkü,

1- Birinci unsur *-II'* nın *-GA'* dan gelmesi imkânsızdır. Eğer böyle olsaydı *-GA* > *-AA* şekline geçerdi.

2- İkinci unsurun *-çI'* dan geldiğini kabul edersek ki böyle bir birleşme bizi

SahaTürkçesinde alışılmışlık kipi olarak kullanılan *-AAççI(k)* ekine götürür (*ahaaççıbin* “her zamanki gibi açacağım, açtığım bellidir”) (Kirişçioğlu 1999 : 114).

3- İkinci unsur $-sı/-si$ ($< -sıg/-sig$) benzerlik ve gibilik ifade eden isimden isim yapma ekinden getirirsek ki, bu ek Saha Türkçesinde $-II$, $-TI$, $-hI$ şeklindedir (*kıs-tu* “kız gibi”) (Kirişçioğlu 1999 : 47-48).

Bizce, birinci unsur $-I-g > -II$ gelişmesinden ortaya çıkmıştır. Çünkü bunun delili $-II$ fiilden isim yapma ekinden de açıkça bellidir (*kör-üü* “görme, görüş”, *is-ii* “içme, içiş”) (Kirişçioğlu 1999 : 56-57). Bu yapının üzerine $+çI$ fiilden isim yapma ekinin gelmesi ise eke zaman ve fonksiyon açısından hiçbir katkı sağlamaz.

Ayrıca, ekin sonu $-l$ ve $-r$ ile biten fiillere $-sı/-si$ şeklinde gelmesi, $-uhı(k)$ şeklinin sıfat-fiil olarak kullanılmaması ve olumsuz şekillerin çokluğunda $-ıa(x)$ gelecek zaman ekinin kullanılması bizim görüşlerimizi destekler mahiyettedir.

Bizce ikinci unsurun menşei Eski Türkçede gizlidir. Şöyle ki, gerek Orhun Abideleri’nde, gerekse Uygur metinlerinde gelecek zaman ifadesi için kullanılan $-sIk$ ve $-çI$ ekleri vardır. Tekin, $-sIk$ eki için “bu gelecek zaman eylem adı, yüklem olarak da kullanılır. Bu yüklem gelecekte mutlak olarak işlenecek bir eylemi belirtir. Yalnız 2. kişi biçimi vardır.” demektedir ve örneklerini (*Türk bodun öl-sik-i-g/-i-ñ* “Türk halkı mutlaka öleceksin.”) vermektedir. $-çI$ eki için de “Runik harfli metinlerde pek seyrek olarak geçen $-çI$ ekli son biçim eylemin gelecekte olacağını belirtir. Bu ek daha çok olumsuz eylem gövdelerine eklenir demektedir ve örneklerini (*teg-me-çi men* “hücum etmeyeceğim”, *Bu yolun yorisar yara-ma-çı* “Bu yoldan gidersek (bizim için) iyi olmayacak”) vermektedir (Tekin 2000 : 186,190). Gabain ise, $-çI$ ekini $-çA$ ile birlikte vererek “Tek tük gelecek zaman ifade eder gibi görünen $-çı$ ’lı fiil şekilleri de bulunur. Az bulunur, mânâsı açık değildir.” demektedir ve örneklerini (*öl-me-çi sen* “ölmemelisin”, *bulun-çı ol* “yetişecek”) vermektedir (Gabain 1988 :82). Özönder ise $-çI$ ekini bir ek-edat olarak kabul etmiş ve gelecek yönünde rica ,istek,teşvik ve zorlama sağladığını belirtmiş ve bir de olumlu şekil örneği (*ağlağurçı* “şüphesiz ağlamakta”) vermiştir (Özönder 2001 : 76-80). $-çI$ ekinin kökeni biraz karışık olmakla birlikte Güneydoğu Anadolu ağızlarında $-acak/-ecek$ ekinin yanında ve $-ıcı/-ici$ şeklinde kullanıldığını (Adana: *gelici*, *geliciler*; Hatay: *çıkıcıñız*, *çıkıcığ*; Kahraman Maraş: *alıcıñ*; Gaziantep: *gelicim*) düşünmekteyiz (Karahana 1966 : 147).

Bu görüşler ışığında bizce Sahacadaki $-IhI(k)$ eki,

1- $-ı-g+sık > -usık > -uhık$,

2- $-ı-g+çı+oğ > -u+çık > -usık > -uhık$,

gibi yapılardan birinden gelmektedir.

Kaynaklar

- BARUTCU ÖZÖNDER,F.S.**, (2001) “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine : çI/çU” *KÖK Araştırmalar* c.III,S.2 (Güz 2001),75-86.
- BÖHTLİNK,O.**(1964). *Über die Sprache der Jakuten.* , Indiana, (2.baskı).
- ERGİN,M.**, (1983) *Türk Dil Bilgisi*, Ankara .
- GABAİN,A.von**, (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Tercüme: Mehmet Akalın), Ankara.
- İLKER, A.**, (1997) *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara.
- KARAHAN,L.** (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara.
- KİRİŞÇİOĞLU, F.**, (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara.
- KOMİSYON** (1988) Sravnitel’no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov – Morfologiya, Moskova.
- KORKİNA,E.İ.** (1970). *Nakloneniya Glagola v Yakutskom Yazıke*, Moskva.
- KORKMAZ,Z.**,(1995) “-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara. 145-150.
- KORKMAZ,Z.**,(1995) “Türkçede –acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara.3-11.
- RADLOFF,W.** (1908). *Die Jakutische Sprache*, St. Petersburg.
- TEKİN, T.**, (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
- TİMURTAŞ,F.K.**, (1977) *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul.
- UBRYATOVA, E.İ.**, (1960)*İssledovaniye po sintaksisu Yakutskogo Yazıka Prosteye predlojeniye*, Moskva- Leningrad .
- UBRYATOVA, E.İ.**,(1972) “*Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk, Yakutskogo Yazıke*”, Yakutskogo-Russkiy Slovar, Moskva, s. 591-593.
- URAKSİN,Z. Ğ. , İSBAYEV,K. Ğ. ,** (1986) *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
- YASTREMSKİY,S.V.**, (1900). *Grammatika Yakutskogo Yazıka*, İrkutsk.